

uit:

Anja Machielse en Rudy Schreijnders (red.),
Opinitis. Het (on)vermogen tot zelfstandig oordelen
(Humanistic University Press, 2021), 171-185

De ander in mij

Michael Elias

Als zestienjarige op een zeilkamp in het Friese Grouw, voor het eerst in een bruin café, bestelde ik op een avond een cocktail van witte Martini met wodka en ijs – ‘niet roeren, wel schudden’, voegde ik eraan toe, precies zoals de man in de film het had gedaan: James Bond. De zeiljongens in de kroeg keken verwonderd, op de meisjes maakte het geen indruk en de ober vroeg met onvervalst Friese tongval of het ook whisky mocht zijn, want ze hadden in dat café geen wodka.

Bij het bestuderen van de dissertatie van Ido Abram, *Joodse traditie als permanent leren*, vele jaren na dit zeilkamp, kwam die beschamende kroegscène in mijn herinnering terug toen ik een anekdote las over de achttiende-eeuwse rabbi Soesja van Anipol, die zijn leerlingen voorhoudt dat hem in de komende wereld niet gevraagd zal worden ‘Waarom zijt gij niet Mozes geweest?’, maar ‘Waarom zijt gij niet Soesja geweest?’²⁷⁷ Abram vertelt het verhaal over de rabbi tegen de achtergrond van de vraag hoe iemand autonoom kan worden.

Hoe komt het dat mensen in hun gedrag en oordeel zo moeilijk tot zelfstandigheid komen, zich gemakkelijk laten beïnvloeden, elkaar gaan imiteren en vaak zonder dat ze dit in de gaten hebben, kuddegedrag vertonen? In deze eeuw is men het woord *bubbel* – aanvankelijk nog een metafoor voor de uiteengesprongen zeepbel van de interneteconomie – gaan gebruiken voor een gesloten betekenisgemeenschap waarin men zonder empirische verificatie een identiteit zoekt door zich de habitus, meningen en oordelen van anderen eigen te maken. Dat gebeurt met name in groepsdiscussies op sociale media: een recente ontwikkeling, die in onze eenentwintigste eeuw een enorme vlucht heeft genomen, mogelijk gemaakt door revolutionaire ontwikkelingen in ICT.

²⁷⁷ Abram 1986, p. 225.

De beroemde ander

In zeker opzicht is de impact van deze technologie te vergelijken met de uitvinding van het schrift, het alfabet of de boekdrukkunst: groepen die tot dan toe uitgesloten waren van bepaalde kennis kregen daar plotseling wel toegang toe en konden een bedreiging gaan vormen voor de bestaande orde. In beschouwingen waarin vergelijkingen worden getrokken tussen huidige ontwikkelingen in communicatievormen en de politiek-maatschappelijke gevolgen van de boekdrukkunst wordt vaak verwezen naar de tijd van de renaissance, met name naar de wijze waarop de reformator Martin Luther gebruik maakte van de drukpers om zijn revolutionaire boodschap te verkondigen. Zijn werk inspireerde velen en kende in gedrukte vorm een voor die tijd razendsnelle verspreiding, zodat hij op zijn beroemde tocht in april 1521 van Wittenberg naar Worms al een bestsellerauteur en *Medienstar* was;²⁷⁰ toen hij de stad naderde, werd zijn aankomst met trompetten vanaf de dom aangekondigd. Heinz Schilling noemde Luther in de ondertitel van zijn biografie *Rebell in einer Zeit des Umbruchs*

Zo'n tijd van *Umbruch* maken wij vijfhonderd jaar later ook mee, doordat communicatie via het internet alle regio's ter wereld met elkaar verbindt waardoor oude scheidslijnen verdwijnen, met gevolgen voor handel, wetenschap, ideologie, godsdienst, politiek en het dagelijks bestaan. Het geeft mensen over verschillende continenten verspreid ook de mogelijkheid om zich virtueel langs nieuwe lijnen te verenigen in gelijkgestemde groepen; buiten de gevestigde media en communicatiekanalen om kunnen die binnen korte tijd veel impact hebben. Wat de boekdrukkunst betekende voor de reformatie, is internet voor huidige radicale politieke en religieuze groepen. Nieuw is dat onbekenden in dat proces op grond van hun presentatie en persoonlijkheid, beloond door *likes*, snel rolmodellen kunnen worden, die als doel lijken te hebben zich te onderscheiden van anderen en opgemerkt te worden als 'beroemde ander'. In het verlangen om authentiek, tegendraads of excentriek te zijn, hebben ze zich als het ware in het brein van anderen een plaats verworven en oefenen zo invloed uit op de cultuur, waarden en gedragsvormen van hun volgers.

²⁷⁰ Schilling 2017, p. 215-217.

Angst en spanning ontladen

De keerzijde van globalisering is paradoxalerwijs een modern soort tribalisering, waarin eenzijdige informatie welig tiert en mensen elkaar bevestigen in vooroordelen, geruchten snel online zetten en gebeurtenissen die algemeen als feit worden erkend, niet als zodanig erkennen – op grond van vermeende manipulatie door elites die de traditionele media in handen hebben. Zo ontstaan 'parallelle werelden', met complottheorieën die niet alleen in beperkte kring maar wereldwijd aandacht trekken en binnen enkele uren de opinie van velen beïnvloeden. Angstbeelden over een ongewisse toekomst spelen daarbij vaak een belangrijke rol. Evenals in de oude tribale samenlevingen fungeren anderen daarin als het kwaad en worden zondebokken gezocht om angst en spanningen te ontladen. Daarbij duiken eeuwenoude stereotypen op, die dikwijls wortelen in antisemitisme: de middeleeuwse *blood libel* waarin Joden beschuldigd werden van het vermoorden van kinderen om met hun bloed matzes te maken, duikt in allerlei varianten weer op. De vrije uitwisseling van opinies, die in principe mogelijk zou moeten zijn door de globalisering, blijkt ingeperkt te worden door de wijze waarop sociale media technisch werken. Door te bepalen welke content we onder ogen krijgen versterken algoritmes immers de vorming van dergelijke bubbels, waarin tegenspraak ontbreekt en *influencers* in toenemende mate een rol spelen bij het bevestigen van eigen meningen – en het verduivelen van afwijkende opinies.

Dat mensen zich spiegelen aan anderen, is vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw tot hoeksteen geworden van het werk van de Frans-Amerikaanse denker René Girard (1923-2015). Omdat zijn inzichten door bovengenoemde ICT-ontwikkelingen in de communicatiecultuur aan actualiteit hebben gewonnen, vormen ze een interessant ijkpunt voor wat in deze bundel 'Opinitis' wordt genoemd. Girard wordt veel gelezen door filosofen, ook door degene aan wie deze bundel wordt aangeboden – al is het nog maar de vraag, schrijft Joachim Duyndam, in hoeverre zijn werk 'überhaupt als filosofie (...) kan worden opgevat'. Zijn mimetische theorie gaat echter 'over fundamentele vooronderstellingen en uitgangspunten van het menselijk bestaan, en heeft in die zin een wijsgerige pretentie.'²⁷⁹ Net als Freud, op wiens werk Girard voor een deel voortbouwt, maar tegen wie hij zich ook geregeld afzet, valt hij

²⁷⁹ Duyndam 2019, p. 235.

moeilijk in te kaderen: zijn interesses omvatten de humaniora in bredere zin en blijken wetenschappers uit uiteenlopende vakgebieden te interesseren. Zoals een van hen schreef:

Like the arrow shot by Ulysses, which passed through the entire series of rings without any difficulty, René's thoughts, the mimetic reading, passes through each of the human sciences in turn, shedding new light on them as it goes: ethnology, anthropology, literature and literary criticism, theology, politics, strategy, economics, psychology, psychiatry, and philosophy.²⁰⁰

Authentiek verlangen?

Verrassend is de wijze waarop Girard klassieke teksten leest, schrijft Duynand, wat te maken heeft 'met de aard van de kennis die de mimetische theorie levert. Je wordt bij hem steeds herinnerd aan iets dat je al wel wist, maar dat zich nauwelijks laat toe-eigenen en dat daarom steeds opnieuw in herinnering gebracht moet worden.'²⁰¹ Zelf was Girard, die in Frankrijk naar eigen zeggen simpelweg 'schrijver' werd genoemd,²⁰² opgeleid in de paleografie en de geschiedenis van de Middeleeuwen – maar de oorsprong van zijn theorie ligt in de literatuur. Zijn eerste grote studie, die de kiem legt voor zijn latere werk, begint met de bespreking van een romanfiguur die niet leeft vanuit zichzelf,²⁰³ maar 'met een ander in zijn hoofd': *Don Quichot van La Mancha*. Die ander is zijn model: de ridderlijke Amadis de Gaula. Cervantes heeft Don Quichot beschreven als iemand die wil leven als Amadis, die naar zijn omgeving kijkt met diens ridderlijke blik en dingen ziet die er voor anderen niet zijn: zijn 'strijdros Rocinante' is een oud paard, een herberg ziet hij aan voor een kasteel en de geliefde, hoog vereerde Dulcinea is een eenvoudige boerendochter.

In die Friese kroeg, zo begon ik tijdens het bestuderen van werken van Girard te begrijpen, was het Pikmeer bij Grouw in mijn puberbrein kennelijk getransformeerd in de

zee aan het palmenstrand uit de film *Dr. No*. Als nabootser van het quasi-goddelijke model James Bond had ik me vermoedelijk ingebeeld dat een zeilmeisje de verleidelijke Ursula Andress in haar rol van Honey Ryder zou kunnen zijn. Een dag later zou ze zomaar, vroeg in de morgen, wanneer ik een wandeling zou maken langs de oever van het Pikmeer, als een eigentijdse Venus opstijgend uit het water in een witte bikini op mij afkomen, zeer onder de indruk van de woorden waarmee ik de avond daarvoor een cocktail had besteld.

Girard brengt het al eeuwenlang bediscussieerde begrip *mimesis*, te vertalen als 'imitatie, navolging, nabootsing, uitbeelding' in verband met de menselijke begeerte. Middels veelal tegendraadse interpretaties signaleert hij bij de *grands écrivains* uit de westerse canon tal van modelfiguren die het optreden van romankarakters blijken te sturen; hun authenticiteit blijkt een illusie, vanaf het begin is de ander aanwezig. Zo bespreekt hij in een later opstel de liefde van Paolo en Francesca, de overspelige geliefden die Dante in de vijfde Canto van zijn *Inferno* situeert, waar de wellustigen, die hun verstand onderwerpen aan hun begeerte, in een razende storm eeuwig door de lucht worden rondgesleurd. De ik-figuur van *La Divina Commedia* vraagt Francesca: 'Waardoor en op welke wijze stond de liefde u toe dat gij in de tijd van de zoete verzuchtingen elkaars verborgen verlangens leerde kennen?'²⁰⁴ Zij blijken samen gelezen te hebben in een boek over Lancelot, die verliefd wordt op Guinevere, de vrouw van koning Arthur. 'We waren alleen en koesterden geen enkele argwaan. Meermaal gebeurde het tijdens het lezen dat onze ogen elkaar ontmoetten en wij verbleekten.'²⁰⁵ In de romantische opvatting sinds de negentiende eeuw heet het, zo schrijft Girard, dat zij met de spontaniteit van hun liefde menselijke en goddelijke wetten trotseren. Maar als we terugkeren naar de oorsprong van de passie, zoals Francesca deze in de tweede hellekring vertelt, leest men dat de eerste kus van de geliefden die van hun modellen navolgt. 'De interpretaties die de rol van het boek minimaliseren, worden in één klap van de tafel geveegd door de conclusie van Francesca.'²⁰⁶ *Galeotto fu il libro e chi lo scrisse*.²⁰⁷ 'Galeotto was het boek en hij heeft het

²⁰⁰ Oughourlian 2009, p. 53.

²⁰¹ Duynand 2019, p. 236.

²⁰² 'Là-bas [aux États-Unis] je suis considéré comme un professeur. Ici en France, je fais plutôt figure d'écrivain' (Regnier 2004, p. 103).

²⁰³ Girard 1961, p. 11.

²⁰⁴ Dante, *Inferno*, Canto V, vss. 118-120. Geciteerd uit de prozavertaling van Frans van Dooren.

²⁰⁵ Ibid, vss. 130-31.

²⁰⁶ Girard (1963) 1976/1995, p. 178/132.

²⁰⁷ Dante, *Inferno*, Canto V, vs. 137.

geschreven. Die dag lezen wij niet verder.' Door de nadruk die romantici op deze verzen leggen, is het nabootsende karakter van de liefde verdoezeld. Wanneer George Sand en Alfred de Musset vele eeuwen later in Italië reizen, beschouwen ze zich als Paolo en Francesca, maar nooit twijfelen ze aan hun spontaniteit.²⁸⁸

Uitbeelden en nadoen

Wanneer het in de humaniora om mimesis gaat, wordt dikwijls een tekst van Aristoteles aangehaald, die in zijn *Poetica* stelde dat de mens zich van de andere dieren onderscheidt doordat hij de meeste aanleg heeft om na te bootsen.²⁸⁹ Die uitspraak maakte Girard tot het motto van zijn hoofdwerk, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*,²⁹⁰ waarin hij ingaat op de interpretatie van het begrip *mimesis*, waarvan de culturele betekenis al door Plato²⁹¹ werd vastgesteld. Van de twee aspecten van mimesis, 'uitbeelden' en 'nadoen'²⁹² ligt bij Girard de nadruk op het tweede, waarbij hij vooral aandacht heeft voor een essentieel en niet altijd onderkend kenmerk: toe-eigeningsgedrag, begeerte en de conflicten waartoe dit kan leiden. Met patronen van actie en interactie vormt dit mechanisme de persoonlijkheid en is het van invloed op geloofsvoorstellingen, attitude, symbolische vormen, culturele praktijken en instituties.

Zonder mimesis is het bestaan van mensen ondenkbaar: wanneer we daar met een taalkundige blik naar kijken is evident dat vrijwel elk woord dat we uitspreken niet van onszelf is; we hebben het in de interactie met anderen horen gebruiken. Ook de regels van uitspraak, morfologie en syntaxis hebben we ons eigen gemaakt door naar anderen te luisteren: iemand die het woord *biet*

²⁸⁸ Girard (1963) 1976/1995, p. 179/132.

²⁸⁹ *De arte poetica liber* 4, 1448b 5.

²⁹⁰ Girard 1978, p. 9.

²⁹¹ Zie over de invloed van Plato's opvatting van mimesis: Girard 1978, p. 19-28.

²⁹² N. van der Ben en J.M. Bremner vertalen het dubbelzijdige $\mu\iota\mu\epsilon\tau\epsilon\sigma\iota\varsigma$ van Aristoteles in 1448b 5 door 'nadoen-en-uitbeelden', terwijl ze bij de vertaling van het door Girard aangehaalde citaat $\mu\iota\mu\eta\tau\epsilon\kappa\alpha\tau\alpha\tau\omicron\nu$ het 'nadoen' hebben geschrap: 'de meeste aanleg om uit te beelden'. Een regel verderop vertalen ze $\delta\iota\alpha\ \mu\iota\mu\eta\sigma\tau\epsilon\alpha\varsigma$ weer 'door na te doen', terwijl $\mu\iota\mu\eta\tau\alpha\sigma\tau\epsilon\nu$ (1448b 9) in een zin voorkomt, waarin 'alle mensen plezier beleven aan uitbeeldingen' (1986, p. 31-32).

uitspreekt en daar het verkleinwoord *bietje* van kan maken, is in die zin een navolger van degenen die hem dit woord leerden en de regels voor verkleinwoorden toepasten. Doordat hij zich de grammaticaregels van het Nederlands heeft eigen gemaakt, lukt het hem, met andere woorden erbij en in de juiste volgorde, een zinnetje te vormen als *Zal ik vanavond eens dat recept van geroosterde bietjes uit de Volkskrant maken of willen jullie pasta eten?* Dat mensen dergelijke woorden in een zin kunnen zetten die op het juiste moment in een bepaalde context voor anderen iets betekent, geeft aan dat ze zijn uitgerust met een creatief taalvermogen en de vrijheid hebben om een bepaalde formulering te kiezen. Bovendien kunnen ze door intonatie de strekking van de zin veranderen: van louter een vraag tot bijvoorbeeld een verwijt, door de laatste woorden lijzig uit te spreken, eventueel met de toevoeging *of willen jullie soms weer pasta vreten?* Dat aangesprokenen ook zonder die toevoeging de strekking kunnen vatten, weten ze uit ervaring, in een continu leerproces over normen voor interactie en interpretatie, wat al begint wanneer ze als baby's door hun ouders worden toesproken en zich als peuters hun taalgebruiksgewoonten en rituelen eigen maken.

Tips om erbij te horen

De romanfiguur Don Quichot had als modelfiguur een ridder uit een andere werkelijkheid en tijd, bij andere romans die Girard bespreekt (van Stendhal, Dostojewski of Proust) kunnen de modelfiguren zich in dezelfde tijd en ruimte van het verhaal bevinden. Ook buiten de werkelijkheid van de roman, in historische tijd, volgen mensen al dan niet bewust anderen na. In de christelijke wereld is het volk eeuwenlang het leven ten voorbeeld gesteld van heiligen, die zelf weer *de imitatio Christi* betrachtten. De heldendaden van grote overaars of leidersfiguren in de geschiedenis kenden veel navolgers. Napoleon spiegelde zich aan Alexander de Grote en de Amerikaanse president Bill Clinton bezocht na zijn inauguratie het graf van zijn inspirator en voorbeeld John Kennedy. In dergelijke gevallen bevinden de modellen zich in de historische werkelijkheid, maar wel in een andere tijd. Bij de zeiljongen die op de schouders van Sean Connery een cocktail bestelde, leefde het model in dezelfde tijd, maar was de ruimtelijke en sociale afstand groot. Dat is ook het geval bij de idolen van wie pubers tegenwoordig afbeeldingen op hun smartphone bewaren, posters in hun kamer ophangen of van wie ze gebaren gaan nadoen: jongens die elkaar op een voetbalveldje toeschreeuwen 'Hier is Lionel

Mossi aan de bal' – of mannen die van de succesrijke, als sexy beschouwde acteur George Clooney, optredend in reclamespots, hebben geleerd hoe je Nespresso drinkt. Zelfs tot de intimiteit van de slaapkamer kunnen voorbeeldfiguren doordringen: zouden de geliefden uit Dantes *Inferno* mutatis mutandis niet als een prefiguratie kunnen worden gezien van hedendaagse sekspartners die een erotische video bekijken ter stimulering van hun liefdesspel?²⁹³

In hoeverre is onze vrijheid daarbij in het geding? In mainstream media wordt ons voorgelicht, hoe we ons moeten gedragen, welke festiviteiten een 'must' zijn, welke wijn je drinkt om je identiteit te onderbouwen en welke kleren hopeloos verouderd zijn. De zaterdagbijlagen van grote Nederlandse kranten en consumentenprogramma's op tv geven daarvoor tal van tips en signaleren de veranderingen in smaak en mode. De Parijse psychiater Jean-Michel Oughourlian, die in de jaren zeventig van de twintigste eeuw bevriend raakte met Girard en een van de gesprekspartners was bij de totstandkoming van *Des choses cachées*, schrijft dat hij de bekende modeontwerper Yves Saint Laurent eens ontmoette en hem vroeg hoe hij er zeker van kon zijn dat de jurken die hij ontwierp, zouden voldoen aan de smaak van het publiek. Met een blik vol verbazing werd hij aangekeken over zoveel onbegrip aangaande een zo simpele psychologische realiteit: 'Maar dokter, zij zullen dragen wat ik wil.'²⁹⁴ De techniek om begeerten te manipuleren en nagevolgd te worden beheerste Saint Laurent uitstekend: mensen verzetten zich tegen wat modieus is, maar ze bootsen graag na wat nog niet eerder kon worden nagebootst. Elk jaar weer hadden de kopers van de kleren van de modekoning paradoxalerwijze het idee dat ze door de nieuwe trend te volgen, juist heel apart waren. *Celebrities* en *influencers* geven niet alleen aan wat we moeten dragen, maar ook hoe we ons moeten gedragen, wie wij moeten zijn om erbij te horen en tegelijk uniek te schijnen. Er zijn allerlei rituelen om niet 'buiten de boot te vallen.'

Spiegelneuronen

Wanneer kinderen naar school gaan, komen er andere modellen dan le ouders in hun leven, nemen ze het accent van klasgenoten over en

spiegelen ze zich aan de *peer group*, waarin de toon meestal wordt gezet door invloedrijke anderen die om een of andere reden indruk maken. Hetzelfde mechanisme van navolging en aanpassing doet zich voor in de bubbel van sociale media: in hun opinievorming laten mensen zich, al dan niet bewust, leiden door wat hun door anderen wordt aangereikt, waarbij intern cohesie en bevestiging wordt gezocht, wantrouwen heerst naar de wereld buiten de bubbel en soms wordt aangezet tot geweld jegens andersdenkenden.

In het cultuurscenario van Girard, dat hij onder andere baseerde op een analyse van mythen, verboden en rituelen in traditionele samenlevingen, loopt er een lijn van mimetische begeerte naar rivaliteit, en vervolgens naar conflicten, crises en geweld, die kunnen worden opgelost door alle spanningen te richten op een zondebok.²⁹⁵ Hoewel er door hem en zijn leerlingen veel aandacht is besteed aan de kwalijke gevolgen van het zondebokmechanisme, hoeft de mimesis waar dit mechanisme mee begint, niet noodzakelijk kwalijke gevolgen te hebben. Een voorbeeld daarvan zijn leraren die een inspirerend model vormen voor leerlingen die in hun voetsporen treden, een inzicht dat uitdrukking vindt in de klassiek geworden, tot nederigheid stemmende uitspraak van de middeleeuwer Bernardus van Chartres over leermeesters: 'Wij zijn als dwergen, zittend op de schouders van reuzen'. Maar in hoeverre zijn we vrij een model te kiezen? Wat is de invloed en de dwang van de cultuur waarin iemand leeft? Kunnen mensen met hun 'ingebakken' mimetische begeerte toch tot een zekere autonomie komen, in vrijheid handelen? De laatste decennia zijn dergelijke kwesties actueler geworden door de voortgang in het onderzoek naar spiegelneuronen,²⁹⁶ hersencellen die niet alleen geactiveerd worden wanneer een subject een bepaalde beweging uitvoert, maar ook als het diezelfde beweging bij iemand anders observeert. Daarmee kan het concept mimesis een empirische fundering krijgen: mensen zijn kennelijk uitgerust met een neuronaal apparaat dat op het meest basale niveau in relatie gaat met anderen, nog voor gedachten en emoties in zicht komen. Zo kan de ander model, rivaal of obstakel worden.

²⁹³ Zie voor een oude persiflage Kees van Kooten en Wim de Bie (gezien 2 november 2020), <http://www.kootenbie.nl/index.php?http://www.kootenbie.nl/teksten/klisjee.php>

²⁹⁴ Oughourlian 2007, p. 35-36.

²⁹⁵ Zie voor een beknopt overzicht Elias 2020.

²⁹⁶ Zie Garrels 2011, p. 23 e.v. en Heidendal 2011.

Wat zou Huizinga ervan zeggen?

Het is een paradox dat westerse samenlevingen de authenticiteit en autonomie van het individu hoogachten, terwijl mensen van allerlei kanten onder druk staan om anderen te imiteren, in hun gedrag als consument, hun opvattingen over politiek, kunst, milieu etc. Door de imperatief van authenticiteit kan imitatie als gênant worden gezien: een vrouw die bij een vriendin een leuke jurk ziet, vraagt waar ze die heeft gekocht en vervolgens naar die winkel stapt om diezelfde jurk aan te schaffen, zal ervoor waken om die aan te trekken in aanwezigheid van deze vriendin, die wellicht zelf haar oog heeft laten vallen op de leuke ketting van deze vrouw en daarnaar op zoek gaat. Menselijke betrekkingen zijn een voortdurende dubbele imitatie, gedefinieerd in wederkerigheid. Conflicten escaleren niet door verlies daaraan, maar door een aanvankelijk nauwelijks te merken afglijden van goede naar slechte wederkerigheid. Een kleine nalatigheid kan onze verhoudingen blijvend verstoren.

Bij de verhouding tussen leermeester en leerling, waarbij de eerste als model wordt genomen, kan emulatie heilzaam zijn en een stimulans vormen tot goede prestaties; wanneer de rivaliteit ertoe leidt dat de leraar tot obstakel wordt, gaat een goede leermeester niet in op provocaties die erop gericht zijn hem van zijn voetstuk te stoten: hij blijft in zijn rol, laat een leerling los of aanvaardt 'ingehaald' te zijn.

Een treffend voorbeeld van zo'n mimetische betrekking die begint met bewondering, overgaat in navolging, de wens doet opkomen het model te overtreffen en uiteindelijk leidt tot verwijdering, betreft de verhouding tussen Johan Huizinga en diens student Jan Romein in de jaren twintig van de vorige eeuw. In haar memoires schrijft Annie Romein-Verschoor, na haar waarderende woorden 'Ik heb veel geleerd van Huizinga', dat haar man een echt Schüler-complex had tegenover Huizinga en vaak zei: 'Ik zal mijn leven lang bij het voltooien van een stuk werk niet loskomen van de gedachte: wat zou Huizinga ervan zeggen.'²⁹⁷ Van der Lem meldt dat Romein 'droomde dat Huizinga op de rand van zijn bed kwam zitten. Gaf Huizinga bij Tjeenk Willink uit, dan deed Romein dat (aanvankelijk) ook. Liet Huizinga zich portretteren door Toon Kelder, dan wilde Jan Romein dat eveneens.'²⁹⁸ Wanneer

Romein bij Huizinga wil promoveren,²⁹⁹ een andere richting inslaat dan hem door zijn leermeester is aangeraden en hem de eerste hoofdstukken van zijn dissertatie stuurt, volgt een professorale berisping: 'Ik ben vurig bang voor dissertaties over theoretische onderwerpen. (...) Gij kunt het niet aan, ik kan het niet aan, wij kunnen het niet aan, vervoeg maar verder tot zijlieden toe. (...) Dat ik u mijn meening zeg, zonder U te sparen, daarvoor behoeft ik mij niet verontschuldigen; ge zult niet anders van mij begeren.'³⁰⁰ Maar Jan Romein, die op zo'n onderwerp nu eenmaal zijn zinnen heeft gezet, probeert zijn leermeester enerzijds terecht te wijzen en anderzijds zijn afhankelijkheid van hem te benadrukken: 'Ik zou niets liever dan leiding krijgen, in mijn vak, zolang ik daarin nog niet op eigen beenen kan staan.'³⁰¹ Uiteindelijk zou hij niet bij Huizinga promoveren en laat het vervolg van de correspondentie de ritueel-befeelde toon zien waarop in die dagen escalatie werd voorkomen.

Het mimetische brein

Collega's en studenten van Girard, gespitst op de problematiek 'model-obstakel', waakten er, toen hij nog leefde, voor om met hun leermeester te rivaliseren – al heb ik iemand op een congres van het *Colloquium of Violence and Religion* (een internationaal discussieplatform rond de mimetische theorie)³⁰² tijdens een lezing tot hilariteit van de toehoorders een keer horen zeggen: 'I am more girardian than Girard'. In een vriendenboek uit 2009³⁰³ erkent men echter de schatplichtigheid aan zijn inzichten en verhult de eerdergenoemde neuropsychiater Oughourlian bijvoorbeeld niet hoe zijn intellectuele ontwikkeling een breuk kende na het lezen van *La violence et le sacré*.³⁰⁴ 'My desire as a thinker is mimetic and modeled on René's desire, which is to search unstintingly not for a subjective truth but for an objective reality.'³⁰⁵

²⁹⁹ Zie Huizinga 1989, p. 416 e.v.

³⁰⁰ Ibid, p. 420.

³⁰¹ Ibid, p. 421.

³⁰² Zie <https://violenceandreligion.com>.

³⁰³ Goodhart et al. 2009.

³⁰⁴ Girard 1972.

³⁰⁵ Goodhart et al. 2009, p. 54.

²⁹⁷ Romein-Verschoor 1970, p. 108.

²⁹⁸ Van der Lem 2016, p. 121.

Als gesprekspartner van Girard bij het schrijven van *Des choses cachées* had Oughourlian met zijn kennis van psychiatrie veel invloed op hem uitgeoefend en waren ze bevriend geraakt. Het derde deel van dit boek draagt de titel 'Interdividuele psychologie', een begrip dat de psychische betrekking van het individu tot anderen wil benadrukken en dat ze samen ontwikkelden.³⁰⁶

In verschillende studies heeft Oughourlian zijn ideeën omtrent relatie, reciprociteit en mimesis verder ontwikkeld en gesystematiseerd in *The mimetic brain*, waarin hij kon voortbouwen op nieuw onderzoek naar spiegelneuronen. Naast het 'rationele' en het 'emotionele' brein postuleert hij een derde entiteit, het mimetische brein, dat een beslissende rol speelt in onze psychische gesteldheid, maar anatomisch deel uitmaakt van de twee andere. Het centrale argument in dit boek is dat deze relationele, imitative functie de drijvende kracht is achter de emotionele en cognitieve functies.³⁰⁷ Voordat we van onze rationale capaciteiten gebruik maken, absorberen we mimetisch informatie, middels ons spiegelsysteem; er is een gedeeld netwerk van spiegelneuronen.

In zijn psychotherapeutische praktijk probeert Oughourlian zijn patiënten te laten ontdekken wie hun model is, met wie ze rivaliseren en wie voor hen een obstakel vormt. Het doorzien van het mimetisch mechanisme, het besef dat hun willen een configuratie is van wat anderen hebben aan-gereikt, kan patiënten voor veel toekomstig leed behoeden en tot beter inzicht leiden in hun eigen biografie: het betekent dat ze de mythische en vervreemdende claim opgeven dat hun begeerte voorafgaat aan die van anderen.³⁰⁸ Het erkennen daarvan kan pijnlijk zijn, een tijdrovende onderneming vormen, maar uiteindelijk bevrijdend werken. Dat geldt ook voor het verwerven van het inzicht dat *scapegoating* geen oplossing is om spanningen te ontladen. In zijn laatste grootste studie schreef Girard: 'Een zondebok hebben betekent: niet weten dat je er een hebt. Leren dat je er een hebt, betekent hem voorgoed verliezen.'³⁰⁹ Je eigen mimetische conflicten onder ogen zien is enerzijds confronterend, anderzijds het begin van een oplossing.

³⁰⁶ Haven 2018, p. 148.

³⁰⁷ Oughourlian 2016, p. xix e.v.

³⁰⁸ Ibid, p. 119.

³⁰⁹ Girard 2007, p. 17. Vertaling ME.

Ontmanteling van het beschermende zondebokstelsel

De vraag hoe het begrip 'vrijheid' een plaats heeft in Girards theorie, is door zijn critici vaak opgeworpen. Betekent mimetisme een zodanige vorm van vervreemding, dat mensen onmogelijk het object van 'hun' verlangen kunnen kiezen? Oughourlian schreef daarover dat deze kritiek uitgaat van de misvatting dat vrijheid een 'bezit' is, terwijl het streven ernaar een voortdurende strijd inhoudt naar waarheid, hetgeen een ascetische discipline vereist.³¹⁰ Daardoor kan het subject zich met behulp van goede modellen losmaken van 'de ander in mij' en het vermogen ontwikkelen om te begeren wat men heeft en niet mechanisch te begeren wat de ander heeft. Girard heeft dit naar eigen zeggen zelf verrassenderwijs geleerd door teksten uit Tenach en Evangelie te lezen, waarin het mimetisch mechanisme wordt onthuld en perspectieven op een vreedzaam samenleven verschijnen. In het boek Genesis laten de verhalen over Jakob en Esau (hoofdstuk 25-36) en vervolgens over Jozef en zijn broers dat bijvoorbeeld zien.³¹¹ Het evangelische passieverhaal valt volgens Girard te begrijpen als eindpunt van het archaisch religieuze – met het gevaar dat daardoor tevens het beschermende systeem dat een zondebok bood, is weggefallen. Zo zijn teksten uit de joodse en christelijke traditie te lezen als waarheden die het sacrificiële articuleren.³¹²

Wanneer we terugkeren naar de bubbel, zien we geregeld de suggestie opduiken dat sociale media als Facebook en Instagram hun verantwoordelijkheid moeten nemen en bezoekers die kennelijk in een bubbel zitten, middels algoritmes zouden moeten confronteren met tegenstrijdige opvattingen. Het probleem ligt echter dieper en heeft, zoals Oughourlian liet zien, van doen met de wijze waarop waarden in de samenleving gecommuniceerd worden. Ido Abram betoogt hoe in de joodse traditie permanent *leren* als remedie is te beschouwen tegen het willen zijn als een ander: 'Het belangeloze leren is op anderen en de wereld gericht en is een leren dat niet in dienst staat van

³¹⁰ Goodhart et al. 2009, p. 55.

³¹¹ Vgl. de analyse die Sacks 2017 (hoofdstuk 7 e.v.) met behulp van de mimetische theorie van deze verhalen geeft.

³¹² Girard 2001, p. 69: 'En proclamant la vérité des bours émissaires, le judéo-chrétien ébranle le système mythique dans son ensemble, car le mensonge dénoncé joue un rôle essentiel dans la culture humaine.' Zie ook Girard 1978, Livre II, chapitre II, 'Lecture non-sacrificielle du texte évangélique' en III 'Lecture sacrificielle et christianisme historique', p. 203-285.

het eigenbelang van de leerling. (...) Elke traditie kent voorbeelden van gave mensen: die zijn er niet om te imiteren, maar om ervan te leren.³¹³

Gebruikte literatuur

- Abram, Ido. *Joodse traditie als permanent leren*. Kok, 1986. Te downloaden op: https://pure.uva.nl/ws/files/16594692/nederlandse_handelseditie.pdf
- Aristoteles. *De arte poetica liber*. Bezorgd door R. Kassel. Oxford University Press, 1965.
- Vortaald en van aantekeningen voorzien door N. van der Ben en J.M. Bremmer. Atheneum-Polak & Van Gemep, 1986. Bakker, 2015.
- Dante Alighieri. *La divina commedia. Inferno*. Bezorgd door Natalino Sapegno, vol. 1 *Inferno*. La Nuova Italia, 1984. Nederlandse vertaling *De goddelijke komedie*. Polak & Van Gemep, 1987.
- Duyndam, Joachim. 'De fenomenologie van René Girard'. *Tijdschrift voor Filosofie* 81 (2) (2019), p. 233-253.
- Elias, Michael. 'Religie en geweld in de mimetische theorie van René Girard'. In: *Geloven in geweld?* Red. Eric Ottenheijm, Leo Mock en Simon Schoon. Boek Scout, 2020, p. 15-26.
- Elias, Michael en André Lascaris, red. *Rond de crisis*. Parthenon, 2011.
- Garrels, Scott R., Ed. *Mimesis and science. Empirical research on imitation and the mimetic theory of culture and religion*. Michigan State University, 2011.
- Girard, René. *Mensonge romantique et vérité romanesque*. Grasset, 1961. Engelse vertaling *Deceit, desire, and the novel*. Johns Hopkins University Press, 1966. Nederlandse vertaling *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kok Agora, 1986.
- Girard, René. 'De la divine comédie à la sociologie du roman'. *Revue de l'institut de sociologie* 2 (1963). Herdrukt in *Critiques dans un souterrain*. Grasset, 1976, p. 177-185. Nederlandse vertaling 'Van de Divina Commedia tot de sociologie van de roman'. In *Dubbels en demonen. Over het ondergrondse verlangen*. Lannoo, 1995, p. 131-137.
- Girard, René. *La violence et le sacré*. Grasset, 1972. Engelse vertaling *Violence and the sacred*. Johns Hopkins University Press; Athlone Press, 1977. Nederlandse vertaling *God en geweld*. Lannoo, 1994.
- Girard, René. *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort*. Grasset, 1978. Engelse vertaling *Things Hidden*

- since the Foundation of the World*. Stanford University Press, 1987. Nederlandse vertaling *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was*. Kok Agora/Pelckmans, 1990.
- Girard, René. *Celui par qui le scandale arrive*. Desclée de Brouwer, 2001. Engelse vertaling *The One by Whom Scandal Arrives*. Michigan State University Press, 2014.
- Girard, René. *Achever Clausewitz. Entrefiens avec benoit chantre*. Carnets Nord, 2007. Engelse vertaling *Battling to the End*. Michigan State University Press, 2010.
- Goodhart, Sandor, Jørgen Jørgensen, Tom Ryba en James G. Williams, Eds., *For René Girard. Essays in Friendship and Truth*. Michigan State University Press, 2009.
- Haven, Cynthia. *Evolution of desire. A life of René Girard*. Michigan State University Press, 2018.
- Heidendal, Guido A.K. 'Spiegelneuronen. De rol van de biologie bij het fenomeen mimetis', In: *Rond de crisis*. red. Michael Elias en André Lascaris. Parthenon, 2011, p. 60-71
- Huizinga, Johan. *Briefwisseling I: 1894-1924*. Veen/Tjeenk Willink, 1989.
- Lem, Anton van der. 'Mentrix'. In: *Het lievelingsboek als zelfportret*. Red. Maarten Assche en Theodor Dunkelgrün. Amsterdam University Press, 2016, p. 115-124.
- Oughourlian, Jean-Michel. *Genèse du désir*. Carnets Nord, 2007. Engelse vertaling *The Genesis of Desire*. Michigan State University Press, 2010.
- Oughourlian, Jean-Michel. 'My life with René'. In: *For René Girard. Essays in Friendship and Truth*. Eds. Sandro Goodhart, Jørgen Jørgensen, Tom Ryba and James G. Williams. Michigan State University Press, 2009, p. 51-56.
- Oughourlian, Jean-Michel. *The mimetic brain*. Michigan State University Press, 2016.
- Regnier, Thomas. 'Entretien René Girard. La nécessaire retour à la bible'. In: *Magazin Littéraire* 433 (2004), p. 99-103.
- Romein-Verschoor. Annie. *Omzien in verwondering 1*. Arbeiderspers, 1970.
- Sacks, Jonathan. *Not in God's Name. Confronting Religious Violence*. Hodder, 2015, 2016
- Nederlandse vertaling *Niet in Gods naam. Een pleidooi tegen religieus extremisme e religieus geweld*. Kok, 2016.
- Schilling, Heinz. *Martin Luther. Rebelle in einer Zeit des Umbruchs*. 1e druk 2012. C.F. Beck, 2017.

³¹³ Abram 1986, p. 224-225.